

SZEMPONTOK LATIN EREDETŰ SZEMÉLYNEVEINK NÉVTÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉSÉHEZ*

A Desiderius névbokra alapján

1. Valamely idegen művelődési körbe való bekapcsolódásnak vagy nagy tekintélyű műveltséggel való érintkezésnek természetes és szükségszerű velejárója az, hogy – főleg a felsőbb rétegek vagy más jellegzetes szociokulturális csoportok révén, akiken keresztül a műveltség közvetítődik – a műveltséget hozó kultúrából az adott nyelv személynévrendszere elemeket kölcsönöz (BÁRCZI 1958: 128). Ilyen nagy hatású művelődési áramlatként kereszténység felvétele olyan jelentős befolyást gyakorolt az egész európai személynévrendszerre, hogy azt joggal nevezik némelyek „antropónímiai forradalom”-nak vagy „paradigmaváltás”-nak (SAARELMA 2013: 149).¹ Ez a szellemi-művelődési áramlat egy merőben új névtípust (és tegyük hozzá: új névadási gyakorlatot) honosított meg a magyarság személynévrendszerében is azáltal, hogy a keresztységben mindenki kapott egyházi eredetű nevet. Ez persze nem jelentette azt, hogy a korábbi névadási gyakorlat elenyészett volna: az egyházi nevek típusa mellett a korábbi névrendszer elemei – legalábbis részben – tovább éltek (vö. pl. BENKŐ 1950a: 20). BENKŐ LORÁND megfigyelései például azt mutatják, hogy még a 12. század személynévanyagában is kisebbségben voltak az egyházi eredetű nevek a korábbi névtípusokkal szemben, s ez a körülmény arra utal, hogy – főleg az alsóbb néprétegekben – nehezebben tört utat magának a kereszténység eszmevilága (1999: 160), illetve azt is jelzi, hogy a keresztény hitre térés után még hosszú ideig erős gyökerekkel kapaszkodtak a korábbi hitvilág elemei a névrendszer talajába.² A korai ómagyar kor évszázadai alatt, a kereszténység egyre fokozódó térhódításával azonban a belső magyar eredetű nevek és a más nyelvekből származó jövevényszemélynevek egyaránt jelentősen háttérbe szorultak, s a névrendszerben – még ha bizonyos elemei meg is maradtak – periférikus helyzetbe kerültek (vö. pl. SZEGFŰ M. 1991: 253). Ennél is jelentősebb volt azonban az a hatás, amit az új névadási mód a magyar személynévadás általános jellegére gyakorolt – az egész közösség identitásának megváltozását szimbolizálva.

---

¹ A kereszténység felvételének a névrendszerre gyakorolt hatását látva egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal, aki úgy vélte, hogy a magyar személynevek vizsgálatának bizonyos kérdései általános európai, de legalábbis közép-kelet-európai keretbe állítva válaszolhatók meg (1949: 250). Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg egyik írásában MELICH JÁNOS is: „Mindenkor egyetemes európai szellemi áramlatok visszaverődései a mieink.” (1943: 270).

² Ugyanerről a jelenségről számolnak be a névkutatók más, a nyugati keresztény kultúrkörhöz kötődő európai személynévrendszerek vonatkozásában is. Németországban például a kereszténység a 8. században kezdődött, de a hatása a személynévrendszerben lényegében csak a 12. századtól érvényesült, majd újabb évszázad telt el, mire a keresztény nevek általános használatúvá váltak: a keresztények jó része tehát hosszú évszázadokon át nem egyházi (latin), hanem világi (német) eredetű neveket viselt. Skandináviában a kereszténység mint szellemi áramlat a 9. században vette kezdetét, de a hatása a személynévhasználatban csak a 13. századtól jelentkezt jelentősebb mértékben (vö. SAARELMA 2013: 150).

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A görög-latin egyházi névréteg korai terjedésének mértékére jó adalékokat szolgáltatnak a korai okleveles forrásaink. Már a 11. század közepéről (1055) való Tihanyi alapítólevélben például meglepően nagy számban találunk egyházi nevekkal megjelölt személyeket (igaz, egyházi és világi főméltóságok neveiként: pl. Signum *Benedicti* archiepiscopi, Signum *Clementi* episcopi, Signum *Lazari* abbatis, Signvm *Martini* comitis, Signum *Andree* comitis stb., az adatokat lásd SZENTGYÖRGYI 2010: 29), a következő századokból aztán egyre növekvő arányban jelzik az adataink e névréteg mind kiterjedtebb (az alsóbb társadalmi rétegekben is jelentős) használatát (pl. +1086: *Laurenti(us)* comes fili(us) Bese comitis, ÁSz. 483, 1131: principes ... Mutmer, Mahal, *Janus*, *Marcus*, ÁSz. 404, 514, 1138/1329: mansiones servorum ... In villa Kunda: ... *Stephan*, *Martin*, *Dienis*, ÁSz. 521, 1193: *Dominico* curiali comite ... Budrugienzi, ÁSz. 255, 1193: *Andrea* comite de Suprun, ÁSz. 64, 1211: *Johannes* cum filiis suis *Petur*, Tenke ... Ibrahun cum filiis suis *Stephano* et *Egidio*, ÁSz. 630, 1237: *Cozma* filius *Pauli*, *Elec* filius *Nicolai*, ÁSz. 56 stb.).

Az egyházi nevek típusához kapcsolódóan néhány fontos körülményre feltétlenül rá kell mutatnunk. E névréteg elemeinek megjelenését és elterjedését a magyar személynévrendszerben egészen más feltételekhez köthetjük, mint amelyeket a közvetlen népi érintkezéseknek köszönhetően a rendszer részévé váló idegen eredetű (török, szláv, német stb.) személynévek kapcsán feltehetünk. E névformák valójában éppúgy egyfajta sajátos, ám egyúttal gyorsan terjedő kultúrnévtípus elemeiként funkcionáltak a magyar (szélesebb kontextusban az európai) névrendszerben, ahogyan a helynevek körében ugyanezt a patrocíniumi településnevek (*Szentistván*, *Szentpéter*, *Mindszent*) körében tapasztalhatjuk. A *Petrus*, *Johannes*, *Martinus*, *Maria*, *Anna* típusú elnevezések kulturális indíttatásra, a kereszténységgel együtt – mintegy annak szükségszerű velejárójaként – terjedtek el, s e folyamatban az egyház intézményei és képviselői éppen olyan meghatározó szerepet játszottak, ahogyan tették azt valamivel később a patrocíniumi településnevek elterjesztésében.³ Ez a tényező magyarázza azt is, hogy mind az egyházi személynévek, mind az egyházi helynevek e típusa egy ideig szinte kötelező érvénnyel latin formában jelentkezik az okleveles forrásokban. A latinizálás gyakorlata aztán persze – mintegy önmagát gerjesztő folyamatként – tovább gyűrűzik, és a korabeli írásbeli személynévhasználat sajátos jellemzőjeként a belső keletkezésű, közsói eredetű nevek körében egy-egy névnél (pl. *Farkasius*) éppúgy alkalmazták ezt az eljárást az oklevelek megszövegezői, mint a szláv (pl. *Bogdanus*, *Boleslaus*) és a német (pl. *Hermanus*, *Lothardus*, *Leopoltus*, *Robertus*, *Valterus*), vagy a francia eredetű személynévek (pl. 1157: *Galterus* episcopus, ÁSz. 324; vö. fr. *Gualter*, *Galtier*, *Gautier*) rögzítésében is.

A kereszténység felvételének részeként elterjedő egyházi névadás megítélésem szerint nemcsak azzal járt együtt, hogy a magyar személynévadás fő vonásait érintően néhány évszázad alatt alapvető átrendeződést okozott, hanem azzal is, hogy a jövevényelemek magyar nyelvbe kerülésének, ottani használatának korábbi feltételei, jellemzői is módosultak. A (névadás körülményeiből adódóan) bizonyos tekintetben hivatalosnak minősülő egyházi nevek elterjedése ugyanis azt is magával hozta, hogy mivel ez a fajta névadási gyakorlat a

³ Ezért sem meglepő, hogy a szentekről való elnevezés gyakorlata a személynévadásban lényegében ugyanazt az útvonalat járja be, amit a patrocíniumi településnevek: először Itáliában (főleg Velencében és Ravennában) vált általánossá, majd innen terjedt tovább Franciaországon keresztül a brit szigetekre, illetve Németországba, Skandináviába, majd Európa más területeire (SAARELMA 2013: 151).

nevek legáltalánosabb és ezért természetes összetevőjének mutatta a jelentésnélküliségüket, azaz a közsói párhuzamuk hiányát; a személynévtől a névadó közösség az ilyen jellegű nevek egyre bővülő használata következtében egyre kevésbé várta el a leíró jelleget, vagyis azt, hogy valamiféle közsói értelme, jelentésvonatkozása legyen, ahogyan ez korábban jellemző jegye volt a nevek egy jelentős rétegének.⁴ Az egyházi nevek megjelenését és elterjedését a névrendszerben ilyen módon pedig az is kísérte, hogy mivel általuk a személynévkölcsonzásnak egy egészen új módja jelentkezett, a kétnyelvűség valójában nem volt többé feltétele a személynévek egyik nyelvből a másikba kerülésének: az adott nyelvi elemek név jellegének ismerete elegendő kritériumként szolgált a névátvételhez.

E folyamat szükségszerűen a referáló nevek egyfajta egyneműsödéséhez is vezetett, amit szemléletesen mutat a német és szláv jövevénynemzetségek névadási-névhasználati szokásainak átalakulása vagy a német telepese falvak lakosságának körében a személynévadás terén megfigyelhető átrendeződés. Erre hivatkozott egyik írásában GYÖRFFY GYÖRGY is azt hangsúlyozva, hogy noha a külföldről betelepülő vendégek (hospesek) sokáig őrizték idegen személynévüket, a középkor végére körükben is a kereszteléskor adott görög-latin egyházi nevek váltak általánosan használt névformákká (1996: 462). Mivel pedig valamennyi itt bemutatott jelenség az egyházi nevek fokozatos, ám egyre intenzívebb ütemű előtérbe kerüléséről tanúskodik, megállapíthatjuk, hogy a referáló személynév-fajta kategóriáját az ómagyar kor második felétől lényegében mindmáig kihatóan ez a réteg határozza meg.

2. A latin eredetű egyházi személynéveket alaki tekintetben az jellemzi, hogy az oklevelekben ott találjuk ezeket a neveket egyrészt a latin nyelvben használatos eredetibb, teljesebb formájukban (*Paulus, Petrus, Johannes, Desiderius*), másrészt viszont gyakran szerepelnek a forrásokban olyan alakokban is, amelyek különböző névalakítási módok hatását viselik magukon: az *-us* végződést elvont (*Peter, Adrian*), illetőleg rövidített (*Pet, Dom, Dees, Sebu, Iacu*) vagy rövidített és egyúttal képzővel ellátott (*Bene, Peta, Deseu, Jacau*) formában (vö. MELICH 1914: 11–13, BENKŐ 1950a: 22–23, 1950b: 336, 1950c: 230, 1967: 379–380, KÁLMÁN B. 1989: 62, KNEZSA 1965/2003: 264, SZABÓ T. A. 1966/1972: 326, 331–332, MOZGA 2013: 158). A *Peter, Paul* típusú elnevezéseket megítélésem szerint úgy tekinthetjük, mint a latin *Petrus, Paulus* nevek magyar megfelelőit, amelyek létrejöhetnek a magyar nyelvben is, de meghonosodhattak idegen nyelvi közvetítés eredményeként is. A *Pet, Dees, Iacu, Pete, Deseu, Jacau* névformák kapcsán pedig elsősorban funkcionális kérdések merülhetnek fel: az tudniillik, hogy ezeket a származéknéveket becéző funkciójú neveknek (affektív névformáknak) tekinthetjük-e, vagy pedig ugyanolyan referáló (azonosító) szereppel bírnak „csupán”, mint a *Péter, Jakab* alapnevek.⁵

A mai személynévhasználatban az affektív funkciójú nevek – a névhasználók közötti erős személyes-érzelmi kapcsolatok miatt – a mindennapi nyelvhasználat bizonyos szintjein, főképpen a szűkebb társas vagy családi környezetben igen nagy súllyal vannak jelen

⁴ A leíró, motivált nevek típusa persze továbbra is megmaradt a rendszerben, de főképpen más használati szinteken funkcionálva.

⁵ A személynévek rendszertani leírásának itt használt alapfogalmaihoz lásd HOFFMANN 2008.

(vö. pl. BENKŐ 1950b: 335, HAJDÚ 1974: 41–43, 197, 2003: 726–730). Ezt a tapasztalunkat történeti síkra vetítve ugyancsak azt feltételezhetjük, hogy e névfajta a személynév-történet és személynévhasználat bármely korszakában – így az ómagyar korban is – alapvető szerepű lehetett. Arra ugyanakkor vajmi kevés esélye lehet a személynévtörténet kutatójának, hogy ezt a hipotézist az ómagyar kor viszonylatában tényekkel igazolni is tudja. A konkrét források ugyanis aligha teszik azt lehetővé, hogy mögöttük érzelmi attitűd, affektív funkció nyomára akadhassunk. Egy-két, ebben a tekintetben kivételesen informatív – és talán némi általánosításra is lehetőséget nyújtó – adatra ugyanakkor szerencsés véletlenek folytán néha mégis rábukkanhatunk; pl. egyazon személy említéseiben: 1315: *Ladizlaus*, 1320: *Lach*, 1321: *Lachk* (RÁCZ E. 1956: 138), ahol a *Ladislaus* mint latinul szereplő standard oklevélforma mellett a *Lac* és a *Lack* származéknév használatos az illető személy megjelöléseként. Azt pedig a mai személynévhasználatból tudjuk, hogy a többféle képzett alak vagy származéknév egyidejű jelentkezése jó eséllyel jár együtt (legalább az egyik esetében) a becéző funkcióval is.

A névfunkció felderítésének a nehézségei, az tehát, hogy a forrásokban ránk maradt *Jákó*, *Mike*, *Petes*, *Dezső* stb. személynévek affektív vagy referáló funkciójáról – információk híján – többnyire nem hozhatunk döntést, azzal is együtt jár, hogy a konkrét esetekben a képzők funkciójáról sem nyilatkozhatunk egyértelműen. A névfunkciót ugyanakkor minden esetben el kell választani a nevek morfológiai szerkezetének kérdésétől. Az affektív funkció kifejezését ugyanis többféle morfológiai eszköz is elláthatja ma is, és elláthatta az ómagyar korban is. Közöttük a két legjelentősebb eljárásnak a név megrövidítését (pl. 1211: *ioubagiones ... Pet filius Warou*, ÁSz. 627; 1259: *Des comes de genere Herman*, ÁSz. 244),⁶ illetőleg a képzést tekinthetjük:⁷ az utóbbi megvalósulhat a rövidített (pl. 1256: *Almus, Petew, Wancha ... jobagiones castri Jawriensis*, ÁSz. 632; 1279: *Nicolaum et Michaellem filios Desew*, ÁSz. 245) és a teljes személynévi tőhöz kapcsolódóan is (pl. 1273: *Peterke filiorum Petres de Nempty*, ÁSz. 631). Ismételten jelzem ugyanakkor, hogy az említett személynévi adatok névfunkciója a források fényében többnyire nem állapítható meg, s az affektív szereppel esetükben – akár a névrövidítés, akár a képzés kapcsán – csak mint az egyik lehetőséggel számolhatunk.⁸ Úgy tűnik, hogy e két jelentős morfológiai eszköz, a névrövidítés és a névképzés az Árpád-kor időszakában funkcióját tekintve nemigen különbözött egymástól, azaz a *Pet*, *Dé(z)s* és a *Pető*, *Pete*, *Dezse*, *Dezső* névformák ugyanolyan funkcionális értékkel rendelkeztek. Ennek alapján pedig azt a lehetőséget is fölvet-

⁶ A névrövidítés szakirodalmához lásd pl. PAIS 1925: 110–111, MIKESY 1949: 260, BENKŐ 1950c: 230–233, 1967: 379, RÁCZ E. 1966, 1967: 294 stb., illetőleg a tudománytörténeti összefoglalás szándékával is HAJDÚ 2003: 639–648. Noha a névrövidítés az általános szakirodalmi vélemény szerint a 14. századig volt produktív névalkotási eljárás (vö. pl. RÁCZ E. 1956: 138), néhány nyelvjárásban (pl. a halmágyi, szakadati, csángó nyelvjárászigeten) az affektív funkcióknak ma is ez az egyik legjellegzetesebb kifejezőeszköze (RÁCZ E. 1966: 408–411; az újabb kori névrövidítésekhez és az azokat inspiráló tényezőkhöz lásd még 1967: 294 is).

⁷ A képzés rendkívül gazdag szakirodalmából általánosságban csupán néhány, elméleti szempontból is jelentősebb munkára utalok: D. BARTHA 1958, B. LÖRINCZY 1962, SZEGFÜ M. 1991, 1992, HAJDÚ 1974, 2003: 649–699, MOZGA 2013.

⁸ Azt sem tartom lehetetlennek, hogy az egyik személynek a *Petke* éppenséggel a referáló neve volt, míg a másikkal, egy *Péter* referáló névvel megjelölt személynek pedig az affektív neve. Ahogyan a mai személynévhasználatban is találunk erre analóg példákat, lásd pl. a *Kata*, *Gergő*, *Lili* nevek affektív használata mellett az ezekben a formákban anyakönyvezett referáló neveket is.

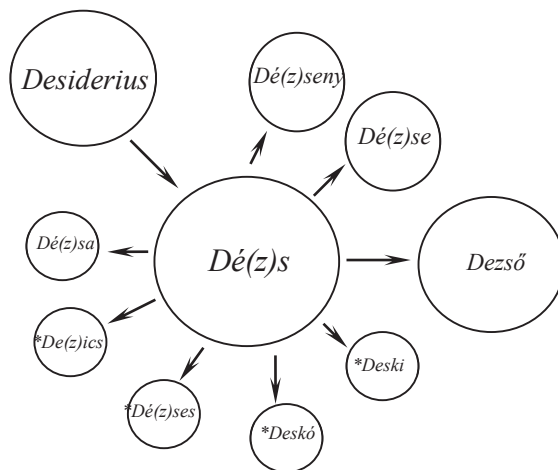
hetjük, hogy a névrövidítés mint névalkotási mód akár úgy is definiálható, mint a névképzés egyik (valójában morféma nélküli) altípusa. E felvetést mérlegre téve azt is látnunk kell, hogy mindkét morfológiai eszköz fontos szerepet játszott a jövevényszemélyneveknek, elsősorban az egyházi latin eredetű referáló neveknek a magyar személynévrendszerbe történő beillesztésében. A két névalkotási eljárásnak erre a kétségkívül meglévő adaptációs szerepére ugyanakkor az ős- és ómagyar kori belső keletkezésű névalakok fonotaktikai és morfológiai mintája is minden bizonnyal hatással lehetett (lásd ehhez még MOZGA 2013: 158–9).⁹

3. Ezt a gondolatmenetet nemigen fűzhetjük tovább anélkül, hogy az alapnév és a származéknév viszonyát névelméleti síkon ne tisztáznánk. A két terminus viszonyfogalomként, csakis egymással szoros összefüggésben, tulajdonképpen egymást kölcsönösen meghatározva értelmezhető. Alapnévnek nevezek ennek értelmében minden olyan személynévalakot, amelyből különböző névalkotási eljárásokkal újabb személynévformák alakulnak; származéknévnek minősülnek viszont azok a személynévek, amelyek valamely más, ugyancsak személynévi funkciójú tulajdonnévből másodlagosan, különböző névalkotási módok révén mint az alapul szolgáló névforma származékai keletkeztek. Az alábbiakban a fogalompár használatát egyetlen személynévbokor elemeinek, a latin *Desiderius* névvel etimológiailag összefüggő magyar személynévformáknak a segítségével kívánom megvilágítani. Az ennek során tett megfigyeléseimet egyúttal igyekszem szembesíteni egy korábban végzett, a *Petrus* – *Péter* alapnevet és származékait a középpontba állító analízisem eredményeivel (TÓTH V. 2009). A névbokrokhoz kiindulásul szolgáló két latin eredetű személynév használati gyakoriságában jelentős különbségek figyelhetők meg: a sűrűn adathozható, népszerű *Petrus* bizonyára ezzel is összefüggésben már igen korán meglehetősen kiterjedt névbokorral rendelkezett, a *Desiderius* viszont a korai ómagyar kor személynévrendszerében jóval periférikusabb helyzetűnek látszik. Az előbbinek az Árpád-kor nyelvében 33 különböző személynévi származéka dokumentálható (pl. 1211: *Pet*, *Pete*, 1156: *Peta*, 1250: *Peted*, 1209: *Peten*, 1234: *Petene*, 1268: *Peterka*, 1256: *Peteu* stb., vö. ÁSz.), az utóbbinak viszont csak az alábbi ábrán összefoglalt származékneveit adathozhatjuk az Árpád-kor okleveles forrásaiban (pl. 1184: *Des*, 1256: *Descha*, 1086: *Desce*, [1272]: *Dese*, 1279: *Desew*, 1271: *Descen*, vö. ÁSz.).

---

⁹ A kétszótagos fonotaktikai minta a származéknévek fonológiai-morfológiai struktúrájában a legkorábbi időktől kezdve máig meghatározónak látszik.

1. ábra
A latin *Desiderius* alapnév magyar származéknevei

Az ábrán a körök nagysága az adott származéknev (illetve az alapnév) előfordulási gyakoriságát jelzi, és *-gal különböztettem meg azokat a névformákat, amelyek mindössze egyetlen adattal szerepelnek a korszak személynevei között. A személynévformák itt jelzett *Dés*- ~ *Dézs*-tőváltakozását több körülmény is magyarázza. A név *zs*-s előzményére mutatnak egyrészt a *Dezső*, *Dezse* formában máig tovább élő származéknevek, mint ahogyan *Dés* város nevét is *Dézs* formában ejti a helyi névhasználó közösség. Mindezek hátterében pedig a latin *Desiderius* magyarországi ejtismódja rejlik, amely *Dezsiderius*-ként valószínűsíthető (lásd ehhez részletesen BENKÓ 1986: 8, 12–14, 1989: 78). A *zs*-s ejtismód mellett mindazonáltal a *Dés* hangalakkal is számolnunk kell: elsősorban bizonyos morfológiai helyzetekben (pl. zöngétlen mássalhangzós képzőelemek előtt). Egyes személynévformák esetében ezen az alaphelyzeten túlmenően is többféle olvasati lehetőséget vehetünk fel: a *Desca*, *Desce*, *Descen* betűhív alakok ugyanis [*déz(z)sa* ~ *déska*], [*déz(z)se* ~ *déske*], illetve [*déz(z)seny* ~ *déskeny*] hangzós formákat egyaránt takarhatnak (az ábrán közülük csupán az elsőt tüntettem fel), ám mindegyik variáns jó eséllyel hozható kapcsolatba a *Desiderius* alapnévvel, s annak névrövidítéssel alakult *Des* [*déz(z)s*] származékával. Minthogy az Árpád-korban a személynéalkotás morfológiai eszközei között az *-a/-e* és a *-ka/-ke* képzők egyaránt jellemzőek voltak, illetve a származéknevek továbbképzése is gyakori folyamatként jelentkezett (vö. *Pet* > *Pete-ny* > *Petenye-d*, *Dézs* > *Dés-k* > *Déske-ny*), az olvasati többféleség legfeljebb abban akadályoz meg bennünket, hogy a morfológiai szerkezetet s benne a képzőelem(ke)t pontosabban azonosíthassuk. Az adatok értékelésekor persze azt is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy egyes névformák esetleg más etimológiai kapcsolatokkal is rendelkezhetnek, és nem feltétlenül tartoznak a

Desiderius személynév családjába. Általában is elmondhatjuk, hogy az Árpád-kor személynévi adatainak névtörténeti vizsgálatában akkor járunk el helyesen, ha az etimológiai összefüggéseiket több oldalról is mérlegetjük, és a kategorikus állásfoglalások helyett egy-egy kérdésben inkább csak a lehetőségek (esetleg valószínűségi skálán történő) felvillantására vállalkozunk. Ilyen megfontolások alapján vethetjük fel a fenti személynévszárma-zékoknak a latin *Desiderius*-szal való kapcsolatát is.

A magyar személynév-történeti szakirodalomban felmerült még egy további *Desiderius*-származéknév gondolata is: a *Der(z)s* névformát (pl. [1067]/1267: *Dersy*, 1156: *Dirs*, ÁSz. 244) azonban BENKŐ LORÁND meggyőző érvei alapján e névbokor elemei közül bátran kizárhatjuk (1986: 9–10) még akkor is, ha – bizonyára a hangalaki hasonlóságuk okán – e névalakot olykor a *Desiderius*-szal azonosították az oklevelek megszövegezői is (pl. a százdi alapítólevél által említett *Dersy* esztergomi érseket másutt *Desiderius*-ként rögzítik az oklevél-kiállítók: [1067]/1267: h. archiepiscopus *Dersy*, [1076]/KronKomp.: archiepiscopus *Desiderius*, ÁSz. 244–5; a Hontpázmány nembeli túri *Der(z)s* ispán pedig hol *Ders*-ként, hol ugyancsak *Desiderius*-ként szerepel a forrásokban: 1302/1390: mg. Nic. f. condam c-is *Ders* de Tury de gen. Hunthpaznan, 1295: mg. Nic. f. *Desiderii* nob. de Tur, Gy. 3: 261). Ráadásul a *Der(z)s* név *r* hangeleme olykor a *Dezső* nevekbe is beszivárgott, ahogyan ezt a családnevekben (vagy családnév-előzményekben) olykor tapasztalhatjuk (pl. 1430: Emericus *Dersew*, RMCsSz. 298). „Mindezek azonban aligha többek, mint a nyelvi elemekkel kapcsolatos tudati vélekedéseknek, illetőleg a nyelvi elemek egymásrahatásának szokásos megnyilvánulásai.” (BENKŐ 1986: 10). Ilyen megfontolások alapján persze egynémelyik *Der(z)s* névadat éppenséggel a *Dé(z)s* származéknévvel is kapcsolatban állhat, amennyiben az *r*-jét mint inetimologikus hangelemet tekintjük.

Az Árpád-kor forrásaiban a fenti származéknevek között gyakoribb névformáknak lényegében csak a *Dé(z)s* és a *Dezső* mutatkozik (az előbbit 41, az utóbbit pedig 27 adat képviseli a korszakban). A latin *Desiderius* formát ugyancsak jelentős számban (26 adattal) találjuk meg a személyek okleveles megjelenésében. A latin névadatok azonban a beszélt nyelvi névhasználatban minden esetben valamely származéknevet rejtik. Azzal a lehetőséggel, hogy a *Petrus*, *Jacobus*, *Nicolaus* stb. említések mögött az oklevelek lejegyzőinek latinizálási (tkp. standardizálási) gyakorlatát kell látnunk, amellyel ráadásul nemcsak a *Péter*, *Jakab*, *Miklós* alapnévvel megnevezett személyeket volt szokás a forrásokban jelölni, hanem azokat is, akik az adott alapnév valamely származékát viselték, már korábban is számoltunk (lásd ehhez részletesen TÓTH V. 2013). Ezt a gyanút a *Desiderius* példája még tovább erősítheti, mivel az összes egyházi latin eredetű magyar személynévvel ellentétben ennek a forrásokból nem ismerjük a latin formának megfelelő „szabályos névi” alakját: azaz valamiféle **De(z)sider* formára nemigen bukkanunk az oklevelekben (vö. BENKŐ 1986: 9). Az Árpád-kori források *Desiderius* alakban feltűnő személynévi említései a beszélt nyelvben nagy valószínűséggel *Dé(z)s*-ek vagy – mint BENKŐ véli – *Dezső*-k voltak. A további származéknevek ugyanis meglehetősen szórványosan bukkanak fel a korszakban, és mint referáló személynevek nem is igen élték túl az írásbeliségünk legkorábbi századait: a *Dé(z)s* és a *Dezső* kiszorította őket. Ezt a megfigyelésünket a családnévrendszer is alátámasztani látszik: a *Desiderius*-szal rokonságba állítható származéknevek közül lényegében a *Dés* és a *Dezső* él tovább családnevekben (pl. 1452: Michael *dees*, 1461:

Stephani *Deseu*), illetőleg mellettük a családnevek kialakulásának korában, a 14–17. században jelentős volt a számuk még a *Dezse* családnevet viselő személyeknek is (pl. 1446: *Desce*) (az adatokhoz lásd RMCsSz.). A *Dezső*-t – a névbokor egyedüli tagjaként – a leggyakoribb mai magyar családnevek között is ott találjuk (valamivel több mint kétezer névviselővel), s népszerűségét mutatja az is, hogy a 19. századi névváltoztatási hullámban is szerepelt a felvett nevek között (vö. ehhez HAJDÚ 2010: 139).

4. A személynévbokor helynévi rendszerkapcsolatait tekintve aligha meglepő, hogy a helynévstruktúrákban is a két leggyakoribb származéknevet találjuk meg: amíg azonban a *Dé(z)s* személynév önmagában, formáns hozzákapcsolása nélkül is hozott létre helynevet, a *Dezső*-t ilyen névszerkezetben nem tudjuk adatolni. Feltűnő továbbá, hogy a helynévképzővel történő névadás egyik személynévet sem érintette: nem ismerünk tehát **Dézsi* vagy **Dezsőd* típusú helyneveket sem a mai, sem a középkori névrendszerben.

A *Dé(z)s* személynévből több formáns nélküli helynév is alakult az ómagyar korban, s ezek a magyar nyelvterület legkülönbözőbb vidékein feküdtek; vö. 1214: *Dees* (KNEZSA 1943–1944: 260, Erdélyben, a mai *Dés*),¹⁰ 1370: *Dees* (Cs. 3: 605, Sopron vm.), 1400: *Dees* (Cs. 2: 199, Bodrog vm.), 1488: *Dees* (Cs. 3: 227, Veszprém vm.). Valamivel gyakoribb névstruktúráként jelentkezik a *Dé(z)s* személynévvvel összetett helynevek típusa: a *Désakna* (1236: *Deesakna*, KNEZSA 1943–1944: 260, Doboka vm.), *Désfalva* (1270–72/1372: p. Hagmas al. nom. *Desfolua*, Gy. 3: 551, Küküllő vm., s itt a személynévi előzmény is adatható: 1276: Paulo fr-i *Des*, uo.), *Désháza* (1428: *Deshaza*, Cs. 1: 554, Középszolnok vm.; valamint 1440: *Deeshaza*, Cs. 3: 228, Veszprém vm.) névformák földrajzi köznévi utótaggal álló elsődleges településneveknek, a *Dés tava* (1261/1271: *Destoua*, pisc., Gy. 3: 39, 118, Heves vm.) pedig szintén elsődleges keletkezésű természeti névnek tekinthető; de ugyanitt utalhatunk az erdélyi *Dés* helynév alkalmi használatú (de évtizedeken keresztül variánsként létező), kiegészüléssel keletkezett *Désvár* megnevezésére is (1236, 1261, 1284: *Deeswar*). A *Dé(z)s* helynév jellegzetes másodlagos névstruktúrákban is felbukkan a már létező helynevek másodlagos jelzőiként, ahogyan ezt *Désorbó* (1315: *Vrbou*, KNEZSA 1943–1944: 260, Dés közelében, a jelzős struktúra 1912-től szerepel) és *Déskörtvélyes* (1325: *Kurthwilus*, BánffyOkl. 1: 50, Dés közelében, a jelzős struktúra ugyancsak 1912-től) újkori névváltozataiban tapasztaljuk.¹¹

A *Dezső* személynév csupán összetett helynévszerkezetekben tűnik fel az ómagyar kor időszakában. E névstruktúrák között azonban elsődleges, földrajzi köznévi lexémával összekapcsolt névformákat éppúgy találunk, mint másodlagosan alakult, helynévi utótaggal álló elnevezéseket. Az előbbire látunk példát a *Dezsőháza* (1427: *Desewhaza*, Cs. 1: 206, Abaúj vm.), *Dezsőfalva* (1434: p. *Desewfalwa* al. nom. Almas, Cs. 5: 346, Kolozs vm.; valamint 1454: *Deswfalwa*, Cs. 2: 304, Valkó vm.), illetve a sajátos személyjelölő

¹⁰ A név magyarozatának legutóbbi alapos összefoglalását részletes adatolással, etimológiai és hangtörténeti bemutatással BENKŐ LORÁNDTÓL olvashattuk (1986: 10–14, 1989, 1998: 157–161). Ezekben az írásokban BENKŐ tételesen cáfolja MELICH JÁNOS (1919) érveit a *Dé(z)s* helynév és a *Deus* személynév kapcsolatáról.

¹¹ Ez utóbbi elnevezéseket mindamelllett csak tágran értelmezve tekinthetjük a *Dé(z)s* személynév helynévi rendszerkapcsolataiba tartozóknak, hiszen előtagjukként a *Dés* helynevet találjuk meg, vagyis a *Désorbó*, *Déskörtvélyes* névstruktúrák szemantikai szerkezetét 'a Déshez közel fekvő Orbó / Körtvélyes nevű település' formában írhatjuk le. E névformákban tehát a *Dé(z)s* személynévvvel csak áttételesen (mint az előtagban álló helynév személynévi alapszavaként) számolhatunk.

előtagú *Dezsőfiastefánlaka* (1337: *Deseufiastephanloka*, pr., A. 3: 331, Baranya vm.) településnevekben. Az utóbbi struktúrárt képviselik viszont a *Dezsőboja* (1332–5/PR.: *Deseboya*, Gy. 1: 288, Baranya vm., a személynévi előtaghoz lásd 1313: *Deseu* f. Greg-i f-i Gybarth de Boya, uo.), *Dezsőkáloza* (1327: terra *Deseu Kaluzya*, Cs. 3: 236, Veszprém vm.) településnevek.

A helynévi rendszerkapcsolatok között további két különleges névstruktúrára is érdemes felhívni a figyelmet, amelyek esetleg a *Desiderius* személynévi származékainak számát is növelhetik. A Trencsén megyei *Dezsér* település nevének (1208: *Desir*, t., 1352: *Deser*, p., Cs. 4: 108–9) személynévi alapszavát KISS LAJOS (FNESz.) az alábbi oklevélrészlet alapján a *Desiderius* származékának tartja: 1232: villa Philippi filii *Desiderii* comitis. Versus orientem autem *Sdysir* (Cs. 4: 108–9), s a *Dezsér* forma családnévként, családnévelőzményként sok adattal ugyancsak előfordul itt (pl. 1407: *Deseer*, uo.). Ugyanezt az etimológiai kapcsolatot a romániai Margittától délre fekvő *Dizsér* település nevével (1410: *Dizer*, JAKÓ 1940: 235) összefüggésben is felvethetjük. A *Dezsér* ~ *Dizsér* személynévformákban esetleg éppen arra a hiányzó láncszemre bukkanhattunk rá, amely a latin *Desiderius* közvetlen magyar megfelelőjeként hiányolt *Dezsider-t képviselheti, s e névformák hangalaki összefüggéseit névbelseji összerántódással magyarázhatjuk.

5. Végezetül még egy megjegyzést teszek a *Desiderius* forrásokbeli előfordulásainak sajátos kronológiai körülményeire vonatkozóan. Feltűnő ugyanis, hogy amíg az egyházi latin eredetű személynévek latin formái az Anjou-kori forrásokban még igen szép számban tűnnek elő, a *Desiderius*-ra alig találunk adatokat. SLÍZ MARIANN 1301–1342 közötti időintervallumot átfogó személynévtárában például egyetlen ide tartozó adat sem szerepel, ellenben ugyanekkoról a *Petrus*, *Paulus*, *Nicolaus*, de még a jóval ritkább használatú *Detricus*, *Tymotheus* stb. névformákra is jó néhány személynévemlítést idézhetünk (lásd ehhez SLÍZ 2011). Ez a szembetűnő jelenség talán a körülménnyel lehet összefüggésben, hogy a *Dé(z)s*, *Dezső* stb. származékneveknek az etimológiai kapcsolata az oklevelek megfogalmazói számára kevésbé lehetett egyértelmű, mint a *Péter*, *Pete*, *Pető*, *Detre*, *Tímót* stb. alakoknak a *Petrus*, *Detricus*, *Tymotheus* stb. latin nevekkal. Ahhoz azonban, hogy a korszak személynév-latinizálási szokásait (az e téren esetleg érvényesülő normatörekvéseket) tisztábban láthassuk, valamennyi e körbe tartozó alap- és származéknev együttes, a források szövegkörnyezeteire is kiterjedő, részletes feldolgozására van szükség.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1949. A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–124, 244–256.
- BENKŐ LORÁND 1950a. Árpád-kori személynévek. *Magyar Nyelvőr* 74: 18–23.

- BENKŐ LORÁND 1950b. Néhány becenevünkről. *Magyar Nyelvőr* 74: 335–342.
- BENKŐ LORÁND 1950c. Tövégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *Magyar Nyelv* 46: 230–233.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest . 374–388.
- BENKŐ LORÁND 1986. *Pais és Dezső. Névtani Értesítő* 11: 5–14.
- BENKŐ LORÁND 1989. Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai (Megjegyzések a Dés helységnév eredetéhez). In: Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. MNyTK. 183. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 76–80.
- BENKŐ LORÁND 1998. Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1999. A név és az ember. In: BENKŐ LORÁND, *Nemzet és anyanyelve*. Osiris Kiadó, Budapest. 159–169.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1996. Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 92: 462–467.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb magyar családneveink. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Athenaeum irodalmi és nyomdai R. T., Budapest. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1965/2003. A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Lucidus Kiadó, Budapest. 255–349.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. Nyelvtudományi Értekezések 33. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről*. MNyTK 13. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- MELICH JÁNOS 1919. *Dézs. Magyar Nyelv* 15: 125–127.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–280.
- MIKESY SÁNDOR 1949. A *Szilveszter* keresztnévből való magyar vezetéknevek. *Magyar Nyelv* 45: 258–264.
- MOZGA EVELIN 2013. Szempontok az -s/-cs képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 153–167.
- PAIS DEZSŐ 1925. A latin *Philippus* magyar származékai. *Magyar Nyelv* 21: 109–114.
- RÁCZ ENDRE 1956. A becéző nevek megkülönböztető szerepéről. *Nyelv és Irodalom* 2: 133–139.
- RÁCZ ENDRE 1966. A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–420.
- RÁCZ ENDRE 1967. Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjáról. *Magyar Nyelv* 63: 292–297.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- SAARELMA, MINNA 2013. Personal Names. In: AINIALA, TERHI-SAARELMA, MINNA-SJÖBLÖM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Finnish Literature Society, Helsinki. 124–201.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1966/1972. A magyar becenevek alakulásmódjáról. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III.* Kriterion Kiadó, Bukarest. 313–334.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–255.
- SZEGFŰ MÁRIA 1992. A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 268–317.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 21–41.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseire. *Magyar Nyelvjárások* 47: 43–59.
- TÓTH VALÉRIA 2013. A középkori források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke. *Magyar Nyelvjárások* 51: 17–57.